

УДК 398.332.2.2(477)

В. В. Кисіль

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
доцент, кафедра історії української літератури

Відображення структури купальської обрядовості в статті О. Потебні «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення»

Кисіль В. В. Відображення структури купальської обрядовості в статті О. Потебні «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення»

Автор статті зробив спробу визначити роль О. Потебні в дослідженні структури купальської обрядовості. Зважаючи на те, що сучасні дослідники в купальській обрядовості українців виділяють низку обрядодій – вінкоплетіння, вшанування купальського деревця хороводами навколо нього, розпалювання багаття, спалювання або потоплення деревця, спалювання кулів соломи чи опудала, стрибання через вогонь, влаштування ритуальної вечері, – ми з'ясували, які з них були означені в статті О. Потебні. У зв'язку з цим можемо говорити про те, що О. Потебня заклав основи для подальших досліджень структури купальської обрядовості, позначивши її складові.

Ключові слова: обряд, структура купальської обрядовості, купальський вогонь, культ сонця.

Кысиль В. В. Отображение структуры купальской обрядности в статье А. Потебни «О купальских огнях и сродных с ними представлениях»

Автор статьи предпринял попытку определить роль А. Потебни в исследовании структуры купальской обрядности. Исходя из того, что современные фольклористы, этнографы в купальской обрядности выделяют ее составные части – плетение венков, вождение хороводов вокруг обрядового дерева, разжигание костра, сжигание и потопление ритуального деревца, сжигание соломенной куклы, прыгание через костер, устройство ритуального ужина, – мы установили, какие из перечисленных ритуалов были обозначены в статье А. Потебни. В связи с этим можно говорить о том, что А. Потебня заложил основы для дальнейших исследований структуры купальской обрядности.

Ключевые слова: обряд, структура купальской обрядности, купальский огонь, культ солнца.

Kysil V. V. The representation of the structure of the Kupala rites in the article by A. Potebnya «About Kupala fires and the related notions»

The author of the article tried to determine the role of A. Potebnya in the study of the structure of the Kupala rites. Proceeding from the premise that modern folklore specialists and ethnographers distinguish constituent parts of Kupala rites such as twining wreaths, singing and dancing in a ring around a ritual tree, making a fire, burning and sinking a ritual sapling, burning a straw doll, jumping over a fire, preparing a ritual dinner, we determined which of the mentioned above rites were indicated in the article by

A. Potebnya. In connection with this, we can speak about the fact that A. Potebnya laid down the foundations for further studies of the structure of the Kupala rites.

Key words: rite, the structure of the Kupala rites, Kupala fire, sun worship.

Купальська обрядовість відома багатьом індоєвропейським народам і значною мірою стосується дня літнього сонцестояння. Напередодні Купала запалювали вогні й веселилися поляки («sobotka»), французи («Saint Jans»), шведи («midsomar»), словенці («kresu den»), албанці («flakagait»), болгари («Яновден», «Єньовден»), існували обряди з вогнями і танцями у Англії, Шотландії, Італії, Прибалтиці, Білорусі, Росії, Німеччині.

Перші письмові звістки про купальські обряди та ігрища на східнослов'янських землях, як довів Л. Нідерле, належать до XI – XII ст. Одне з найдавніших писемних свідчень про свято Купала зустрічаємо у Волинському літописі за Іпатіївським списком, у якому під 1262 р. є згадка про «канунъ Ивана дни, на самыя Купалья» [6:8]. Часто зустрічається Купало в церковних писаннях і документах, у яких ідеться про заборону «сатанинських» або «бісовських» «плясаній», «іграній», «глумленій», «глум», що проводяться під час народних свят. Характерними елементами купальського обряду, виходячи з писемних джерел, віддавна були запалене багаття, перестрибування через вогонь, пісні й танки навколо уквітчаного дерева Марени, топлення його, купання, ворожіння вінками та ін. [2:21].

Чимало вчених робили спроби наукового осмислення купальської обрядовості. У зв'язку з цим варто згадати праці І. Снегірьова, В. Пассека, О. Терещенка, О. Афанасьєва, О. Потебні, М. Сумцова, О. Веселовського, О. Фаміцина, В. Проппа, Б. Рibaкова, В. Іванова, В. Топорова, Н. Велецької, В. Соколова, А. Ліса, Ю. Климця, В. Давидюка.

Одним з перших на зміст та складові купальського обряду звернув увагу О. Потебня у роботі «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення» (1867), у якій «...вчений віддав данину міфологічним концепціям, але його позиція була досить своєрідною, такою, що виходила за рамки ідей міфологічної школи» [3:22]. У цьому дослідженні автор, залучивши численний мовний та фольклорний матеріал, розглянув низку елементів, що були складовими системи купальської обрядовості.

Хоча вказана стаття О. Потебні була написана досить давно, проте й до сьогодні відсутні дослідження, які б розглядали цю працю у контексті системи купальської обрядовості. Цим і зумовлена актуальність нашої розвідки. У зв'язку з цим своїм завданням ми вбачаємо виокремлення тих структурних елементів купальської обрядовості, які містяться у тексті роботи О. Потебні «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення».

За свідченням В. Давидюка, купальський обряд на території України з'явився значно пізніше за русальний і мав солярну основу, збігаючись із русальним не семантично, а календарно [1:198]. Внаслідок контамінації до купальської обрядовості увійшло чимало русальних елементів. Внаслідок цього зміст купальських уявлень склали доволі різні елементи – аграрний культ, ініціальні обряди, фалічний культ та космогонія, солярний культ та культ предків. Отож, зважаючи на те, що в купальській обрядовості українців співіснує кілька амбівалентних культів, кожен з яких мав колись свою міфологічну оболонку, говорити про повну реконструкцію купальського міфу не доводиться, оскільки його єдиного ніколи не існувало [1:209].

Серед купальських ритуалів та вірувань чітко виділяються два комплекси елементів міфу – це пошлюблення молоді, що містить елементи ритуального гетеризму й відьмарство [1:186]. А загалом же у купальській обрядовості українців виділяють такі обрядодії: вінкоплетіння; вшанування купальського деревця хороводами навколо нього; розпалювання багаття; спалювання або потоплення деревця; спалювання кулів соломи чи опудала; стрибання через вогонь; влаштування ритуальної вечері [1:186]. Серед визначених обрядодій незаперечно самотніми – власне купальськими – видаються лише культ сонця й культ води [1:187].

Важливою структурною ланкою купальського свята було вінкоплетіння. Найбільш поширеним було вінкоплетіння на Поділлі, Поліссі, Лівобережжі [5:114]. Традиційно вінки плели або в день Івана Купала, або напередодні. Уранці дівчата гуртами йшли до лісу чи поля збирати квіти для вінків. Зібравши достатню кількість квітів, йшли до водойми, сідали колом і плели вінки. Вінки плели переважно з

барвінку. Крім того, могли використовували ромен-зілля, буркун-зілля, материнку, чебрець, братки, волошки, мак, колоски злаків, любисток, м'яту, чорнобривці та ін. Слід зауважити, що вінки могли плести також із в'ялої трави. Кожна дівчина повинна була сплести два вінки. Під час плетіння вінків хлопці були відсутні. Вінкоплетіння звичайно супроводжувалося пісенним співом.

Коли вінки були вже готові, дівчата утворювали коло, та повільно йшли одна за одною, тримаючи вінки вгору до сонця, підтанцьовуючи під купальські пісні. Вінки ховали, щоб хлопці їх не знайшли. Частіше вінки забирало з собою додому, щоб потім ввечері взяти з собою до води.

Про вінкоплетіння як складову купальської обрядовості говорив й О. Потебня, вказавши на особливості функціонального призначення вінків. При цьому він зауважив, що у деяких місцевостях України вінки разом зі стрічками використовувалися у якості прикрас для обрядового дерева – чорноклена [7:399].

Найчисельніша група купальських обрядодій пов'язана з обрядовим деревцем і солом'яною лялькою. Святкування Купала з прикрашеним деревом – специфічний обряд українців, оскільки серед інших слов'янських народів він не був поширений [6:64]. Залежно від традицій, що виникли й розвивалися на територіях, де мешкали українці, купальське дерево набуло різних назв: «купайло» або «купайлиця» (найбільш поширені), «марена» (Чернігівщина), «йолка» або «хвоїна» (Житомирщина), «гільце» або «вільце» (Поділля), «каліноня» або «калінонька» (Кубань) [6:64].

Традиційно на місці святкування встановлювали одне дерево, хоча етнографічні матеріали доводять, що їх кількість могла бути різною (до п'яти). Різними могли бути й породи дерев, з яких робили «купайлицю» – хвойні й листяні, плодоносні й безплідні, кущі й трава. При цьому слід зауважити, що місцеві традиції обґрунтовували вибір конкретної породи. У якості обрядового дерева на Полтавщині та Слобожанщині, за свідченням О. Потебні, використовували чорноклен (*acer tataricum* – дерево або кущ родини кленових) [7:398]. Крім того, різновидом купальського дерева міг бути як лопух (будяк), так і великий дуб, що уособлював всесвітнє дерево, на якому сонце сиділо птахом [7:412].

Купальське дерево вирубували й приносили на місце святкування, як правило, парубки, хоча у багатьох місцевостях цим займались виключно дівчата. Наприклад, у вищезазначеній роботі О. Потебні вказано, що на Лівобережжі чорноклен рубали якраз дівчата [7:398].

Після цього «купайлицю» зазвичай закопували, проте були й випадки, коли її тримали в руках. Згідно зі звичаєм «купайлицю» уквітчували дівчата, хоча подекуди їм могли у цьому допомагати молодіці, даючи поради. Прикрашали деревце квітами та зіллям, подекуди достиглими овочами, ягодами (черешневі віночки), колосками злаків. Іноді між гіллям обрядового деревця маскували кропиву, будяки, гілки шипшини. Коли купальське деревце було готове, навколо нього водили хороводи, співали пісні. Потім купальське деревце розламували, топили, рідше спалювали.

Важливу роль у структурі купальського обряду виконують антропоморфні фігури Купала і Марени, про що свідчать записи етнографів XIX – поч. XX ст. при цьому слід зважати на думку О. Потебні, який говорив, що антропоморфізм є явищем пізнішим [7:405]. Сьогодні важко достеменно визначити, яка саме назва є виключною для означення купальської фігури, оскільки на різних територіях України опудало (лялька), виготовлене з соломи (зеленого гілля) і одягнуте у жіноче вбрання, оздоблене прикрасами, квітами, має різні найменування – Марена (Марина, Мара), Уляна, Катерина, Купала, Купайло. На Слобожанщині, як повідомляв О. Потебня, зроблене з соломи опудало – Марену (смерть), дівчата одягали в жіночий одяг, навішували свої хрестики, намиста, після чого саджали під деревом [7:398]. У деяких місцевостях Мареною називали чорноклен, а ляльку – Купалом, що на думку О. Потебні, є результатом пізнішого нашарування, оскільки назви чоловічого роду, які використовуються для позначення ляльки, суперечать самому одягу, який є суто жіночим [7:398].

Найчастіше ляльку топили; рідше спалювали на купальському вогнищі; інколи роздирали на шматки і розносили по власних городах чи й просто розкидали по полях [1:190]. Для Слобожанщини, як з'ясував О. Потебня, характерним було потоплення дівчатами Марени разом з обрядовим деревом [7:398]. Відбувалося це перед заходом сонця.

Зважаючи на те, що до ритуалу розпалювання вогню має відношення значна частина обрядових дій та вірувань, його можна визначити як основний мотив усієї купальської обрядовості [6:22]. Першим на таке функціональне значення вогню в системі купальської обрядовості слов'ян вказав О. Потебня [7:398]. Намагаючись відновити давню форму міфу, який став основою для виникнення купальської обрядовості, О. Потебня з'ясував, що купальське вогнище виступало втіленням сонця. Саме тому, за припущенням О. Потебні, купальські та подібні до них вогні мають силу давати урожай і проганяти смерть, що відображають сонце [7:401].

На важливість багаття у обрядовій системі вказує й той факт, що в ряді місцевостей вогонь перейняв на себе назву свята: «купайло» чи «купайлиця» (у поліщуків), «субітка» (у лемків та бойків) [6:24].

Місце для розпалювання купальського вогню обирали, як правило, на околиці населених пунктів: у лісі, на вигоні, біля річки чи ставу, на пагорбах та вершинах гір. Таке розташування вогнища також вказує на солярний характер купальської обрядовості. О. Потебня на основі індоєвропейського фольклору зробив висновок, що купальське вогнище відображає появу сонця кожного ранку і зникнення кожного вечора, й пізніше стало приурочуватися до окремих днів у році [7:404]. Крім того, на причетність купальських вогнищ до культу небесних світил, вказує звичай котити з гір палаючі колеса, обмотані соломою, вмоченою в дьоготь чи смолу (Полтавщина, Рівненщина, Житомирщина) [6:26]. На думку О. Потебні, уявлення сонця колесом відобразилося в українському фольклорі у вигляді весняної гри «Кроковее колесо, колесо»:

Кроковее колесо, колесо

Вище тину стояло, стояло,

Вище тину стояло, стояло,

Много дива бачило, бачило [4:89].

Багаття розпалювалося від живого вогню – тертям або викресуванням. Як вважав О. Потебня, такий спосіб добування вогню міг бути підказаний людині самою природою: людина бачила, як вітер, хитаючи дерева, обвиті повзучими рослинами, тер твердий сучок дерева об суху ліану, з чого й народжувався вогонь

[7:404]. Людина цей процес наслідувала. Пізніше слов'яни використовували для добування вогню два уламки м'якої деревини, наприклад, липи.

Надзвичайно важливою була роль особи, яка розпалювала вогнище. Етнографічні дані вказують на те, що розпалювала вогонь, очевидно, жінка.

В Україні купальські вогні запалювали переважно з соломи та старих, непотрібних речей. Різні суспільно-історичні, кліматичні та географічні чинники зумовили побутування чималої кількості локальних варіантів купальського вогнища. Лемки та бойки використовували для вогнища гілки хвойних дерев (ялівцю, смереки, ялини). Подекуди куль соломи прив'язували до жердини або верхівки старого дуба. Традиційно матеріал для багаття готували заздалегідь, а в деяких місцевостях (Житомирщина, Львівщина, Черкащина) його крали [6:30].

У пізніший час багаття могло замінюватися на купу зелені (кропиви, лопухів). Як вказував О. Потебня, на Слобожанщині та Полтавщині на Купала по вікнах, порогах, стійлах розкладали кропиву та папороть – своєрідну заміну вогню, – щоб відьми та вовкулаки не ходили по хатах, приміщеннях для худоби [7:404]. Якщо вживання кропиви у якості рослини-оберега є досить прозорим, зважаючи на її жалкі волосинки, то папороть потребує певних пояснень. Обґрунтовано розкрив магічні властивості папороті О. Потебня у вже згадуваній статті «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення»: «...папороть є втіленням птаха, що приносить вогонь, а тим самим і самого небесного вогню...» [7:413].

Ритуал купальських вогнищ супроводжувався, як правило, перестрибуванням через них молоді. Єдиного погляду в оцінці семантики і функціональної спрямованості цієї обрядодії немає. Найбільш вірогідним є припущення О. Потебні, за яким запалювання вогнищ і стрибання через них стосувалося майбутнього урожаю й мало на меті звільнення від ворожої сили, хвороби, смерті і пов'язаних з нею міфічних істот [7:401]. Такий зв'язок виявлявся, на думку дослідника, у прикметі: «хто вище скаче через вогонь, у того буде кращий урожай пшениці та всього іншого; й льон буде вищий» [7:398]. Тобто, ритуал носить очищувальну функцію. Очищувальною силою наділявся не лише вогонь, але й недопалки, попіл [6:34].

Купальський вогонь вважали стихією, що має особливий вплив на долю людини, зокрема на одруження. Парубки й дівчата (часто голі), взявшись за руки, повинні були перестрибувати через вогонь. Трагування ритуалу перестрибування через вогонь як вияв шлюбної магії було характерним для Київщини та Харківщини.

Гіпотетично можна припустити, що спалення, потоплення або розтерзання ритуального деревця належить до розряду жертвоприношень, а спалення антропоморфного зображення відьми («Марена», «Купало») можна потрактовувати, як ритуал, що має на меті знищити нечисту силу, позбавитися її згубного впливу [6:39]. Тобто, у функціональному призначенні купальського вогню чітко простежується два семантичних розгалуження: по-перше, жертвоприношення з метою завоювання прихильності вищих сил (сонця) перед жнивими, по-друге, очищення від нечисті. Інколи на ритуальному вогнищі могли спалювати півня (курку) чи кінський череп. Півень і череп відповідали функціонально парі обрядове дерево і обрядова лялька. Таким чином, купальський вогонь виступає в ролі засобу очищення і трансформатора жертви від жертводавця до жертвоприймача [6:40].

Спільним компонентом і купальської і русально-троїцької обрядовості є ритуальна трапеза [6:71]. Колективна вечеря як складова купальського обряду була поширена у деяких місцевостях України (Слобожанщина, Поділля, Полісся, Середнє Подніпров'я). Згадував про обрядову вечерю й О. Потебня, зауваживши, що на Слобожанщині перед вечором дівчата під чорнокленом накривали стіл, готували яєчню та млинці, хлопці приносили горілки, після чого разом споживали їжу [7:398]. При цьому слід зауважити, що відомості про обрядову вечерю зафіксовані тоді, коли її семантика сприймалася учасниками святкування як своєрідна розвага.

Отже, як нам вдалося з'ясувати, стаття О. Потебні «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення» містить у собі пояснення витоків купальської обрядовості та дозволяє проаналізувати внутрішні механізми міфологічного мислення. О. Потебня переконливо довів зв'язок купальських вогнів із культом сонця, вказавши на їх аграрний характер, показав динаміку заміни обрядового вогнища рослинами (папороть, дуб, ліщина, омела та ін.), позначив складові системи купальської обрядовості.

Література

1. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору / Віктор Давидюк – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 320, [4] с.
2. Дей О. І. Українська народна поезія календарно-обрядового циклу / Олекса Дей // Українські народні пісні. Календарно-обрядова лірика / [вступ. стаття, упоряд. та прим. О. І. Дея]. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1963. – С. 3–34.
3. Дмитренко М. К. Видатний дослідник і збирач фольклору (до 150-річчя з дня народження О. О. Потебні) / М. К. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 5. – С. 18–26.
4. Календарно-обрядові пісні / [упоряд., передм., приміт. О. Ю. Чебанюк; іл. худож. В. Є. Перевальського та А. Ф. Павленка]. – К. : Дніпро, 1987. – 390, [2] с., іл. – (Бібліотека української усної народної творчості).
5. Килимник С. І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Проф. С. Килимник – Вінніпег, [?], 1957. – Т. 4 (Літній цикл). – 178 с.
6. Климець Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні / Ю. Д. Климець, [відпов. ред. З. Є. Болтарович] – К. : Наукова думка, 1990. – 141 [1] с.
7. Потебня А. А. О купальских огнях и сродных с ними представлениях / А. А. Потебня // Символ и миф в народной культуре / А. А. Потебня, [сост., подг. текстов, ст., и коммент. А. Л. Топоркова]. – М. : Лабиринт, 2000. – С. 398–418. – (Собрание трудов).